

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (СТ. 111-1 КК УКРАЇНИ)

Тананакін О.В.,
*аспірант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України, адвокат
ORCID: 0000-0001-7282-6600*

Тананакін О.В. Дискусійні питання визначення об'єкта колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України)

У кримінально-правовій доктрині вважається, що об'єкт будь-якого кримінального правопорушення є одним із основних елементів його складу, без наявності якого не буде сенсу говорити про наявність такого правопорушення і притягнення до кримінальної відповідальності за нього. Не є виключенням і колабораційна діяльність. Враховуючи це, а також відносну новизну досліджуваної ст. 111-1 КК України, ми вважаємо, що визначення об'єкта даного кримінального правопорушення потребує уточнення з урахуванням окремих дискусійних аспектів обраної проблематики.

Метою даної статті буде визначення поняття безпосереднього об'єкта колабораційної діяльності, а також можливих додаткових об'єктів діянь, що утворюють її склад.

Найбільш точною і універсальною є концепція, згідно з якою об'єкт кримінального правопорушення визначається як порядок суспільних відносин, який охороняється нормами кримінального закону. Згідно з цим, об'єктом колабораційної діяльності є безпосередній об'єкт колабораційної діяльності можна визначити як порядок суспільних відносин у сфері забезпечення державного суверенітету, обороноздатності та національної безпеки України у державній, політичній, економічній, інформаційній та військовій сферах. Обов'язковими додатковими об'єктами колабораційної діяльності є: порядок суспільних відносин у сфері забезпечення діяльності органів державної влади (ч. 2, 5, 7); порядок суспільних відносин у сфері здійснення господарської діяльності (ч. 4); порядок суспільних відносин щодо забезпечення виборчого законодавства та референдуму (ч. 6); порядок суспільних відносин у сфері забезпечення нормального морального, інтелектуального розвитку та соціалізації неповнолітніх (ч. 3); порядок суспільних відносин у сфері захисту життя і здоров'я людини та відносин власності (ч. 8).

Дане дослідження не вирішує всіх проблем, пов'язаних із визначенням складу колабораційної діяльності, але є перспективним у сфері вирішення проблем щодо кримінальної відповідальності за кримінально карані діяння, що утворюють склад колабораційної діяльності.

Ключові слова: колабораційна діяльність, об'єкт кримінального правопорушення, безпосередній об'єкт, додатковий об'єкт, суспільні відносини, порядок суспільних відносин, національна безпека, державний суверенітет, обороноздатність, органи державної влади, територіальна цілісність.

Tananiakin O.V. Debatable issues of defining the object of collaborative activity (Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine).

In the criminal law doctrine, it is considered that the object of any criminal offense is one of the main elements of its composition, without which it will not make sense to talk about the existence of such an offense and bring criminal responsibility for it. Collaborative activities are no exception. Considering this, as well as the relative novelty of the studied article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, we believe that the definition of the object of this criminal offense needs to be clarified taking into account certain debatable aspects of the selected issue.

The purpose of this article is to define the concept of the direct object of collaborative activity, as well as possible additional objects of actions that make up its composition.

The most accurate and universal is the concept according to which the object of a criminal offense is defined as the order of social relations, which is protected by the norms of the criminal law. According to this, the object of collaborative activity is the direct object of collaborative activity can be defined as the order of public relations in the sphere of ensuring the state sovereignty, defense capability and national security of Ukraine in the state, political, economic, informational and military spheres. Mandatory additional objects of collaborative activity are: the order of public relations in the sphere of ensuring the activities of state authorities (parts 2, 5, 7); order of social relations in the field of economic activity (part 4); the order of public relations regarding the provision of electoral legislation and the referendum (part 6); the order of social relations in the sphere of ensuring normal moral, intellectual development and socialization of minors (part 3); order of public relations in the sphere of protection of human life and health and property relations (part 8).

This study does not solve all the problems associated with determining the composition of collaborative activity, but it is promising in the field of solving problems regarding criminal liability for criminally punishable acts that make up the composition of collaborative activity.

Key words: collaborative activity, object of criminal offense, direct object, additional object, social relations, order of social relations, national security, state sovereignty, defense capability, state authorities, territorial integrity.

Постановка проблеми. Об'єкт будь-якого кримінального правопорушення є одним із основних елементів його складу, без наявності якого не буде сенсу говорити про наявність такого правопорушення і притягнення до кримінальної відповідальності за нього. Не є виключенням і таке кримінальне правопорушення, як колабораційна діяльність, відповідальність за яку було встановлено 15 березня 2022 року.

Як зазначається у доктрині кримінального права, проблема визначення об'єкта кримінального правопорушення є чи не найбільш дискусійною порівняно із визначенням понять інших елементів складів кримінальних правопорушень та їх ознак [1]. Це, на нашу думку, може бути обумовлено тим, що поняття та сутність цього елемента у кримінальному законі не закріплена, а тому у теорії кримінального права дослідники висувають і обґрунтовують свої теорії з цього приводу. І тому переважна більшість дослідників у своїх працях, присвячених юридичному аналізу будь-якого кримінального правопорушення, починають їх із обрання теорії визначення об'єкта кримінального правопорушення та уточнення обраної [2].

Враховуючи це, а також відносну новизну досліджуваної статті, ми вважаємо, що визначення об'єкта даного кримінального правопорушення потребує уточнення з урахуванням окремих дискусійних аспектів обраної проблематики.

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на новизну і самого поняття колабораційної діяльності, і відповідальності за вчинення діянь, що утворюють її склад, питання кримінальної відповідальності за неї та супутні проблеми стали предметом дослідження досить широкого кола науковців. Зокрема, ці питання вивчали такі вчені, як М.І. Берднік, Ю.В. Василенко, І.М. Головка, К.Ю. Гончаренко, Р. Ємельянов, Ю. Єлаєв, О.П. Куліков, Т.Д. Лисько, С.Я. Лихова, Б.С. Літвінчук, Т.М. Луцький, М.І. Мельник, А.М. Носач, Є.О. Письменський, Н.О. Симоненко, М.І. Хавронюк, А.В. Шульга, Т.Ю. Ясницька та інші.

Але, незважаючи на досить велику кількість досліджень у цій сфері, питання визначення об'єкта колабораційної діяльності залишається відкритим.

Мета і завдання. Враховуючи зазначене, метою даної статті буде визначення поняття безпосереднього об'єкта колабораційної діяльності, а також можливих додаткових об'єктів діянь, що утворюють її склад. В межах поставленої мети будуть вирішені наступні завдання: обрання найбільш універсальної теорії об'єкта кримінального правопорушення; аналіз визначень об'єкта колабораційної діяльності у кримінально-правовій доктрині.

Виклад основного матеріалу. В кримінально-правовій науці існує ціла низка теорій щодо визначення поняття об'єкта кримінального правопорушення. У найбільш загальному розумінні об'єкт кримінального правопорушення – це те, на що посягає протиправне діяння, проти чого спрямовує свої зусилля злочинець. Як вказується у літературі, об'єкт кримінального правопорушення – це «мішень, на яку полює будь-який злочин» [3, с. 41]. Але таке загальне визначення, хоча в цілому і є вірним, адже саме з урахуванням об'єкта визначається і ступінь суспільної небезпечності вказаного діяння, але потребує певної конкретизації, зокрема, щодо того, чому ж

саме заподіюється суспільно небезпечна шкода. Тож приведемо найбільш відомі теорії щодо визначення об'єкта у кримінальному праві.

Найбільш розповсюдженою є позиція щодо визначення поняття вказаного елемента як суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом та на які спрямоване злочинне посягання [4]. Але ця теорія частко критикується іншими дослідниками.

Узагальнюючи наявні концепції щодо визначення поняття об'єкта кримінального правопорушення, можна виділити такі (окрім вже вказаної): охоронюваний кримінальним законом порядок суспільних відносин [5, с. 104; 6, с. 85]; соціальні блага та цінності [7, с. 11]; блага, інтереси і права [8, с. 152]; інтереси громадян та суспільства [9, с. 231]; фізичні, юридичні особи або соціум, правовідносини, правові норми [10, с. 13-14].

Зазначимо, що ми є прихильниками теорії, згідно з якою об'єктом кримінального правопорушення визнається порядок суспільних відносин, який охороняється нормами кримінального закону. Тому ми цілком підтримуємо думку О.М. Костенка та А.В. Ландіної, що «загальним об'єктом будь-яких кримінальних правопорушень є не суспільна безпека, а закріплений у законодавстві порядок відносин між людьми, необхідний для забезпечення безпеки кожного з них» [5, с. 104].

У теорії кримінального права класифікацію об'єктів здійснюють по горизонталі і по вертикалі. Класифікація за вертикаллю здійснюється за ступенем узагальнення порядку суспільних відносин, що охороняється кримінальним правом, у відповідності до чого виділяють такі види: загальний, родовий (інколи виділяють видовий) та безпосередній об'єкти кримінального правопорушення. Згідно із класифікацією об'єктів за горизонталлю виділяють основний (без посягання на нього не буде кримінального правопорушення) та додатковий (порушується одночасно з основним, але його наявність чи відсутність на класифікацію не впливає) об'єкти, при цьому останній може бути обов'язковим (шкода якому заподіюється обов'язково) та факультативним (шкода якому може бути або не бути заподіяння).

Таке кримінальне правопорушення, як колабораційна діяльність, включене законодавцем у Розділ I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України». Тобто, родовим об'єктом даного кримінально протиправного діяння, поряд із іншими злочинами, включеними у цей розділ, є порядок суспільних відносин у сфері забезпечення національної безпеки України (як внутрішньої, так і зовнішньої), який охороняється чинним кримінальним законодавством. Деякі науковці пропонують виділяти ще й видовий об'єкт злочинів проти національної безпеки [11, с. 59], але ми вважаємо, що виділяти видовий об'єкт відносно досліджуваного кримінального правопорушення недоцільно, оскільки це не має ніякого теоретичного та практичного значення.

Що стосується безпосереднього об'єкта колабораційної діяльності, то однастайності серед дослідників у його визначенні немає. Деякі дослідники ототожнюють безпосередній об'єкт колабораційної діяльності із родовим. Так, наприклад, зазначається, що об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК, є основи національної безпеки України [12; 13; 14; 15]. Ю.В. Василенко зазначає, що об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України є національна безпека України, під якою слід розуміти стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [16]. Р. Ємельянов, Ю. Єлаєв також визначають об'єктом колабораційної діяльності основи національної безпеки України як соціальна цінність (зазначаючи, що об'єктом злочину взагалі є найважливіші цінності, які захищаються державою) [7]. Ми не можемо погодитися із такою думкою, оскільки тут не вбачається певної конкретизації об'єкта (спрямування зусиль суб'єкта) у відповідності до того конкретного правопорядку, який порушується при вчиненні діянь, що утворюють склад колабораційної діяльності.

Група дослідників (С.Я. Лихова, Т.М. Луцький, О.П. Куліков та інші) об'єктом досліджуваного кримінального правопорушення визнає державний суверенітет, територіальну цілісність, обороздатність, національну (економічну, інформаційну) безпеку, внутрішній та зовнішній суверенітет [18, с. 218; 19, с. 144; 20, с. 195]. За своїм змістом близьке до цього і визначення об'єкта колабораційної діяльності, згідно з яким основним безпосереднім об'єктом колабораційної діяльності є захищеність державного суверенітету і територіальної цілісності від загроз з боку держави-агресора [21, с. 247]. Але ці визначення є занадто широкими, які не містять чіткої вказівки на ті сфери національної безпеки України, порядок відносин у яких знаходиться під прямою загрозою під час здійснення колабораційної діяльності.

Більш звужено і конкретизовано визначає об'єкт колабораційної діяльності Є.О. Письменський, спираючись на положення ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України». Він вважає, що основним безпосереднім об'єктом колабораційної діяльності є о саме державна та воєнна сфери національної безпеки складають ті об'єкти, які Україна бере під кримінально-правову охорону на рівні з іншими складниками її національної безпеки [22, с. 121; 23, с. 84]. Майже аналогічно, але більш конкретизовано визначають об'єкт колабораційної діяльності О. Кравчук та М. Бондаренко: ним є державна сфера національної безпеки (тобто ті суспільні відносини, що спрямовані на захист державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру) та воєнна сфера національної безпеки як суспільні відносини у галузі захисту державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз [12]. Дещо по іншому визначається безпосередній об'єкт колабораційної діяльності у низці досліджень М.І. Мельника, М.І. Хавронюка та інші дослідники: безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України, є національна безпека України у сфері державної безпеки, інформаційній, економічній, науково-технологічній і воєнній сферах [24; 25, с. 532]; безпосереднім об'єктом колабораційної діяльності є національна безпека України у сфері державної безпеки, воєнній, інформаційній та економічній сферах [26].

Викладені вище пропозиції дослідників щодо визначення безпосереднього об'єкта колабораційної діяльності не є невірними, але, на нашу думку, потребують певного уточнення.

Якщо говорити про те, на що конкретно посягає кожне із діянь, що утворюють склад колабораційної діяльності за ст. 111-1, то можна зазначити наступне: діяння, передбачені ч. 1 загрожують, в першу чергу, порядку суспільних відносин у сфері охорони державного суверенітету України та забезпечення інформаційної безпеки; діяння, передбачені ч. 2 порушують порядок діяльності органів державної влади на території України; діяння, передбачені ч. 3, порушують порядок забезпечення інформаційної безпеки та освітньої політики; діяння, передбачені ч. 4, порушують порядок забезпечення обороноздатності України та здійснення господарської діяльності; діяння, передбачені ч. 5, порушують порядок діяльності державних органів на території України; діяння, передбачені ч. 6, порушують порядок здійснення політичної діяльності в Україні; діяння, передбачені ч. 7, порушують порядок діяльності державних органів та воєнізованих формувань на території України; діяння, передбачені ч. 8, окрім вказаного щодо ч. 5-7, порушують порядок захисту життя і здоров'я людей та відносин у сфері власності.

Тобто, внаслідок вчинення таких діянь створюється загроза заподіяння шкоди у таких сферах, як забезпечення суверенітету, обороноздатності та національної безпеки у таких сферах, як державна (діяльність органів державної влади), політична (політична діяльність, пов'язана із виборами чи референдумом), економічна (здійснення господарської діяльності для допомоги держави-агресору), інформаційна (розповсюдження різноманітної інформації у підтримку держави-агресора), військова (надання допомоги військовим формуванням держави-агресора та участь у них). Таким чином, безпосередній об'єкт колабораційної діяльності можна визначити як порядок суспільних відносин у сфері забезпечення державного суверенітету, обороноздатності та національної безпеки України у державній, політичній, економічній, інформаційній та військовій сферах.

Переважає більшість дослідників вказують на те, що, окрім основного безпосереднього об'єкта, діяння, що утворюють колабораційну діяльність посягають ще й на додатковий об'єкт, який для певних діянь є також обов'язковим, але дещо «другорядним», порівняно з основним. Т.Ю. Ясницька зазначає, що більшість науковців вважають, що додатковий безпосередній об'єкт злочину прямо зазначений у диспозиції частини статті [26]. Щодо ст. 111-1, то дослідники (Ю.В. Василенко [16], К.Ю. Гончаренко [14], Т.Ю. Ясницька [26]) майже одноставно сходяться на думці, що обов'язковий додатковий об'єкт передбачений лише у ч. 8 цієї статті і ним є життя і здоров'я людей та право власності. Інші частини цієї норми, з їхньої точки зору, обов'язкових додаткових об'єктів не мають, так само, як і вся норма в цілому. Подібну точку зору висловлюють і інші науковці, хоча і не вказують чітко на ч. 8 ст. 111-1 [15]. О. Кравчук, М. Бонадренко також зазначають, що такий об'єкт має лише ч. 8 ст. 111-1 [12], втім у подальших дослідженнях зазначають, що обов'язковий об'єкт передбачений і у ч. 3 ст. 111-1, яким є конституційне право на освіту, що гарантоване кожному ст. 53 Конституції України [27]. І ми вважаємо, що автор має рацію в цьому.

Є.О. Письменський визначає обов'язковий додатковий об'єкт для кожної із частин ст. 111-1, поділяючи сам колабораціонізм на види: ідеологічний та культурно-освітній колабораціонізм (ч.ч. 1, 3, 6) – мир і безпека людства, інформаційна безпека, політична безпека, нормальний соціальний розвиток неповнолітніх; адміністративний та воєнно-політичний колабораціонізм (ч.ч. 2, 5, 7) – порядок реалізації управлінських повноважень, громадська безпека, порядок виборчого процесу; господарський та економічний колабораціонізм (ч. 4) – громадська безпека, економічна безпека, податкова безпека; ч. 8 – життя, здоров'я, власність, громадський порядок [22, с. 121; 23, с. 84]. На наш погляд, такий підхід є більш точним.

Ми вважаємо, що додатковий об'єкт кримінального правопорушення не лише прямо зазначений у нормі, але і може логічно впливати із її змісту. А тому ми не можемо погодитися із тим, що додатковий обов'язковий об'єкт передбачений лише у ч. 8 ст. 111-1, яким є порядок суспільних відносин у сфері охорони життя і здоров'я людини та власності.

З огляду на зміст кримінально караних діянь, що утворюють колабораційну діяльність, вважаємо, що тут можна виділити декілька обов'язкових додаткових об'єктів у межах цих діянь: порядок суспільних відносин у сфері забезпечення діяльності органів державної влади (ч. 2, 5, 7); порядок суспільних відносин у сфері здійснення господарської діяльності (ч. 4); порядок суспільних відносин щодо забезпечення виборчого законодавства та референдуму (ч. 6); порядок суспільних відносин у сфері забезпечення нормального морального, інтелектуального розвитку та соціалізації неповнолітніх (ч. 3); порядок суспільних відносин у сфері захисту життя і здоров'я людини та відносин власності (ч. 8).

Щодо додаткових факультативних об'єктів колабораційної діяльності, то їх може бути невичерпна кількість, що залежатиме від того, як було вчинене те чи інше діяння, проти кого чи проти чого воно було спрямовано та які наслідки настали у результаті його вчинення. Наприклад, при здійсненні «громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утворенню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти» (ч. 3 ст. 111-1) додатковим факультативним об'єктом може бути порядок суспільних відносин у сфері забезпечення конституційних прав людини; при вчиненні діянь, пов'язаних із виборами та/або референдумами на тимчасово окупованих територіях (ч. 5 ст. 111-1) чи здійсненням певної політичної діяльності (організація і проведення заходів політичного характеру) (ч. 6 ст. 111-1) додатковим факультативним об'єктом може бути порядок суспільних відносин у сфері забезпечення виборчих чи інших прав громадянина. Їх перелік не може бути вичерпним.

Висновки. Проведене вище дослідження привело нас до низки важливих висновків. Найбільш точною і універсальною є концепція, згідно з якою об'єкт кримінального правопорушення визначається як порядок суспільних відносин, який охороняється нормами кримінального закону

Згідно з цим, об'єктом колабораційної діяльності є безпосередній об'єкт колабораційної діяльності можна визначити як порядок суспільних відносин у сфері забезпечення державного суверенітету, обороноздатності та національної безпеки України у державній, політичній, економічній, інформаційній та військовій сферах. Обов'язковими додатковими об'єктами колабораційної діяльності є: порядок суспільних відносин у сфері забезпечення діяльності органів державної влади (ч. 2, 5, 7); порядок суспільних відносин у сфері здійснення господарської діяльності (ч. 4); порядок суспільних відносин щодо забезпечення виборчого законодавства та референдуму (ч. 6); порядок суспільних відносин у сфері забезпечення нормального морального, інтелектуального розвитку та соціалізації неповнолітніх (ч. 3); порядок суспільних відносин у сфері захисту життя і здоров'я людини та відносин власності (ч. 8).

Дане дослідження не вирішує всіх проблем, пов'язаних із визначенням складу колабораційної діяльності, зокрема об'єктом даного кримінального правопорушення. Натомість воно є перспективним у сфері вирішення проблем щодо кримінальної відповідальності за кримінально карані діяння, що утворюють склад колабораційної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Орловський Р.С. Об'єкт як елемент загального складу кримінального правопорушення, його ознаки та значення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. 11. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/139>.
2. Фелик О.В. Родовий об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого статтею 384 КК. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 5. 2023. DOI: <https://doi.org/10.32782/39221569>.
3. Сухонос В. Склад злочину. 2018. https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/65900/1/Sukhonos_Sukhonos_sklad_zlochiny.pdf.
4. Тацій В.Я., Пономаренко Ю.А. Об'єкт кримінального правопорушення. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2022-12-20. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.18.267697>.
5. Костенко О.М., Ландіна А.В. Об'єкт злочину: дискусію варто продовжити / *Право України*. 2008. № 4. С. 101–105.
6. Нерсесян А.С. Кримінально-правова охорона прав інтелектуальної власності : монографія. / Хмельницький : Вид-во Хмельницького ун-ту упр. та права. 2010. 192 с.
7. Фесенко Є.В. Об'єкт злочину під кутом зору теорії цінностей, а також опонентів цієї концепції. *Адвокат*. 2003. № 6. С. 9–12.
8. Зелінський А.Ф., Куц В.М. Об'єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального кодексу. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків 1997. Вип. 2. С. 148–154.
9. Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Видавець ПАЛИВОДА А.В., 2005. 640 с.
10. Дідик С.Є. Кримінально-правова охорона правосуддя від незаконних діянь судді як спеціального суб'єкта злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К. 2009. 227 с. С. 13-14.
11. Носач А.В. Кримінологічне забезпечення захисту державного суверенітету і територіальної цілісності України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2022. 418 с. С. 59.
12. Кравчук О.О., Бондаренко М.С. Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3/2022. С. 198–204. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/45>.
13. Лисько Т.Д., Літвінчук Б.С. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність: аналіз судової практики. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2023. № 1(66). С. 178–185. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.66.17434>.
14. Гончаренко К.Ю. Державна зрада чи колабораційна діяльність? проблеми кваліфікації злочинів проти основ національної безпеки. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО»*. 2022. Випуск 36. С. 137–142. <https://doi.org/10.34142/23121661.2022.36.16>.
15. Симоненко Н. Кримінально-правова новела щодо колабораційної діяльності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1(17). С. 92–109. <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.17.257848>.
16. Василенко Ю.В. Колабораційна діяльність: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права*. Вип. 1, 2022. DOI: [10.32782/chasopyskiiivp/2022-1-1](https://doi.org/10.32782/chasopyskiiivp/2022-1-1).
17. Ємельянов Р., Єлаєв Ю. Кримінально-правова характеристика колабораційної діяльності. *Публічне право*. № 3 (51) (2023). <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/51/11.pdf>.
18. Луцький Т.М. Проблемні питання кваліфікації колабораційної діяльності в Україні. Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21 жовтня 2022 року) / упор. Л.В. Павлик, У.О. Цмоць. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 215–219.
19. Лихова С.Я., Сисоєва В.П. Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: аналіз новел кримінального законодавства. Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану: матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.) / [редкол.: С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський, А.А. Вознюк та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 142–146.

20. Куліков О.П. Кримінально-правовий захист основ національної безпеки України у зв'язку із зовнішньою агресією: аналіз змін у законодавстві. Міжнародний молодіжний науковий юридичний форум: матеріали форуму, м. Київ, Національний авіаційний університет, 19-20 травня 2022 р. Том 1. Тернопіль: Вектор, 2022. С. 194–196.
21. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб. / [О.М. Литвинов, Ю.В. Орлов, В.П. Ємельянов та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю.В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2023. 520 с., с. 247.
22. Письменський Є.О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти) : наук. нарис. Сєверодонецьк, 2020. 121 с.
23. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: наук.-практ. комент. / А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан, С.С. Чернявський та ін.; за ред. А.А. Вознюка, Р.О. Мовчана, В.В. Чернея. Київ: Норма права, 2022. 278 с. С. 84.
24. Берднік І.В., Головка І.М. Основні орієнтири відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів кримінальних правопорушень. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 156–162. <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.22>.
25. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-ге вид., перероб. та допов. Київ: Дакор, 2019. 1384 с.
26. Ясниська Т.Ю. Об'єкт колабораційної діяльності. *Юридичний бюлетень*. Випуск 31. 2023. DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.31.12>.
27. Кравчук О., Бондаренко М. Колабораціонізм в освіті: аналіз рішень судів щодо впровадження стандартів держави-агресора. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kolaboratsionizm-v-osviti-analiz-rishen-sudiv-shchodo-vprovodzhennia-standartiv-derzhavy-ahresora>.